

BEVEZETÉS

Noha Iulianus császár rövid ideig élt, mindössze harminckét évet, és uralkodása sem tartott sokáig (361–363), markáns személyisége, életszemlélete és sikerekben gazdag katonai és botrányoktól sem mentes politikai pályafutása mégis nyomot hagyott a történelemben: megosztotta és vitára ingerelte nemcsak a kortársait, hanem a későbbi századok történetíróit és a modern kutatókat is.¹ Rövid élete ellenére irodalmi munkássága is jelentős, tekintélyes levelezésével együtt komoly forrásértékkel bír, amely megkerülhetetlen azok számára, akik az *imperium Romanum* utolsó századainak történetével foglalkoznak.

Ebben a forráskiadványban a császár irodalmi hagyatékából – ami a modern magyar ókortudományban méltánytalanul mellőzött forrásanyag – az utolsó, s talán a legnevezetesebb és egyben a leghírhedtebb darabbal foglalkozom, az antiochiaiak ellen írott beszédével (Or. XII.), ami *Misopogón* („Szakállgyűlölő”) címmel vonult be a történeti hagyományba. Választásom nem esetleges: e beszéd mind stílusában, mind tartalmában formabontó, a helytörténeti vonatkozásokon túl betekintést enged az utolsó pogány császár mindennapi életébe és mentalitásába, továbbá életpályájába és gondolkodásába.

Mindezen kívül írása emblematis. Kiválóan bemutatja és felvázolja annak a zavaros és válságos szellemi-történeti határsávnak a konfliktusait, melyet két világrend övez: a letűnőben lévő klasszikus antik világ és a felemelkedő új keresztény korszak.²

Iulianus Apostata életpályája

A császár életével kapcsolatban bőségesen állnak rendelkezésre kortárs narratív források. BOWERSOCK nyomán³ a kortárs történeti hagyományt három részre érdemes osztani, annak megfelelően, hogy miként viszonyulnak az egyes kútfők az uralkodóhoz.

¹ BOWERSOCK 1978. 1.; MÜLLER 1998. 7.

² Személyiségének és műveltségének korszakhatár-jellegét Babits Mihály gondolatai híven fejezik ki *Az európai irodalom története* c. munkájának *Stilus Christianus* c. fejezetében: „Mégsem kell persze azt képzelní, hogy a pogányság s az antik kultúra most már tökéletesen eltűnt: az csak lassan adta meg magát. Hisz egy császár is akadt még, aki vissza akarta hozni a régi világot. S ez a császár maga is író volt: Iulianus Apostata. Császár, aki szatírárt írt a császárokról... »Kora legműveltebb írójának« mondják; egy haldokló műveltség kései rajongója ő. Ez a rajongás vitte halálos kalandjába, mely az időt vissza akarta fordítani. »Győztél, Galileai!« Soha ilyen tragikus »utolsó szavakat« nem adott a legenda senki szájába. Iulianus főműve hatalmas pamflet volt a kereszténység ellen: *katá χριστιανών*. A tragikum még teljesebb azáltal, hogy ez a nagy mű elveszett.”

³ BOWERSOCK 1978. 4–11.

Az első csoportot a császár írásai alkotják. Levelezéséből hitelesen lehet rekonstruálni az életpályát érintő politikai eseménytörténetet, míg beszédeiből inkább a személyes meggyőződése és véleménye ismerhető meg, e szempontból különösen fontos a II. Constantiushoz címzett Or. I., az Eusebia császárnéhoz intézett Or. II. (III.), az athéni polgároknak szóló Or. V., illetve ezek közül kiemelkedő fontosságú maga az Or. XII. (Szakállgyűlölő).

A második forráscsoportba a kortárs nem keresztény beállítottságú szerzők tartoznak. Libanios, az antiochiai születésű szónok és bölcsele, aki a császár tanítója volt, de a későbbiekben is jó barátja maradt; írásai közül a legfontosabb Iulianus halálára írott halotti beszéde (Or. 18.). A történetíró, Ammianus Marcellinus minden apró részletre kiterjedő pontossággal jegyzi fel az eseményeket Iulianus életéről a XVIII–XXV. könyvekben: alapvetően tárgyilagos, de olykor nem rejtja véka alá bíráló megjegyzéseit a császárral kapcsolatban.⁴ Értékes adalékokkal szolgál Eunapios *Vitae sophistarum* c. munkája, bár sok elemet kölcsönözött Ammianustól és Zósimos azóta elveszett történeti művéből.

A harmadik csoport a kortárs keresztény hagyomány. Vallási felfogásukból adódóan elfogultak és ellenségesek a császárral szemben, véleményük lesújtó, nézőpontjuk nem tárgyilagos. Naziansosi (Szent) Gergely (329–390) két beszédet is írt a „hitehagyó” császár ellen (Or. 4. és 5.), azonban használhatóságuk abban rejlik, hogy megemlékeznek olyan momentumokról is, amelyekről éppen az elnéző vagy a császár irányában elfogult nem pogány források hallgatnak.

Mindezek fényében Iulianus császár életpályája röviden és a teljesség igénye nélkül az alábbiakban vázolható. Életpályája három nagyobb szakaszra osztható: ifjúkorára (331–355), nyugati *Caesars*ágára (355–361), az immár *Augustusként* többnyire a keleti birodalomrészen eltöltött periódusra (361–363). Az utóbbit két alegységre bonthatjuk: az antiochiai tartózkodására (362. július. 18. – 363. március 5.) és az Újperzsa Birodalom elleni hadjáratra (363. április – 363. június 26.).

Ifjúkora⁵

Flavius Claudius Iulianus 331. november 6-án született Konstantinápolyban, édesapja Iulius Constantius, aki apai ágon I. (Nagy) Constantinus (306–337) féltestvére, hiszen mindkettőjük apja Constantius Chlorus volt. Édesanyja Basilina, aki Iulius Constantius második felesége volt, viszonylag korán, 332 telén meghalt.⁶ Iulianusnak eléggé viszontagságos gyermekkorra volt. Amíg élt I. Constantinus, feltehetőleg keresztény szellemiségű udvartartás vette körbe. A császár halála után újra kiújultak a hatalom öröklése és felosztása kapcsán a különböző viszályok. A

⁴ Vö. ADAMIK 1994. 31–36.

⁵ BOWERSOCK 1978. 21–32.; CAH 13. 44–48.

⁶ Vö. Iul. *Misop.* 352 BC.

néhai Constantinus Faustától született három fia, II. Constantius (337–361), II. Constantinus (337–340) és Constans (337–350) osztozott a hatalmon, de a számításba vehető oldalági örökösök még gondot jelentettek. Egy zendülés során a konstantinápolyi helyőrség II. Constantius jóváhagyásával leszámolt valamennyi potenciális oldalági örökössel,⁷ azonban fiatalkorukra való tekintettel életben hagyták a hatéves Iulianust és féltestvérét, a 12 éves Gallust. Az ifjú Iulianust először anyai nagyanyjánál Bithyniában egy udvarbéli eunuchra, Mardoniosra bízta, aki feltehetőleg pogány volt, és igen nagy hatást gyakorolt az ifjúra: megszerettette vele az antik irodalmat és filozófiát. Konstantinápolyba visszatérve az ariánus nikodémiai püspök, Eusébios felügyelete alá került, aki a 337-es gyilkosságok után szavatolta a két fiatal biztonságát.⁸ Iulianus azonban megmaradt a művelt eunuch hatása alatt, mivel nevelője elkísérte az ifjút. 344-től 351-ig testvérel együtt Macellumba került szigorított házi őrizetbe, nevelésüket szigorú szellemű keresztény eunuchok végezték. A két testvér útja innentől kettéválik: Constantius, mivel hatalmát veszélyeztette nyugaton Magnentius,⁹ a keleti birodalomrészebe küldte Gallust, miután *Caesar*-rá nevezte ki. Iulianus pedig folytatta tovább tanulmányait, először ismét Konstantinápolyba, majd Nikodémiába került, és a korszak egyik legjelentősebb szónoka és bölcselője, a pogány Libanios lett a mestere. Az ifjú Iulianus számos tanulmányúton vett részt: eljutott Pergamonba, Ephesosba és Athénbe is, megismerkedett és jó barátságot kötött a korszak nagy hatású neoplatonikus gondolkodóival, például Priscusszal, az ephesosi Maximusszal és a pergamoni orvossal, Oreibasiossal.¹⁰

Iulianus élete kapcsán kulcsfontosságú momentum a régi valláshoz való hűsége. Ifjúként, noha keresztény életformára próbálták nevelni, mégis elég korán –

⁷ A hatalmi viszályok ezzel még korántsem fejeződtek be: a háborús okot féltestvérüknek, Dalmatianusnak az öröksége jelentette. II. Constantinust kisebb testvérei kihagyták az osztozkodásból, ezért seregeivel öccsei ellen vonult, de az Itáliába való átkelés közben Constans helyőrsége megölte (340). Constans a birodalom nyugati részébe került, azonban mostohán és kegyetlenül bánt a rábízott hadsereggel és a lakossággal, 350-ben lázadás tört ki ellene, és megölték, majd katonái a pogány Magnentiust kiáltották ki császárrá. Noha Magnentius *usurpator*sága sokáig gondot okozott II. Constantiusnak, átmenetileg egyedülként lett a hatalom birtokosa, I. CAH 13. 14–22.

⁸ Vö. Amm. Marc. 22.9.4.

⁹ Magnus Magnentius nyugaton nagy befolyásra tett szert, mert keleten II. Constantius erejét és figyelmét lekötötte a perzsa hadjárat. Azonban Pannoniában a galliai *usurpator* ellenében választottak egy másikat egy bizonyos Vetrano személyében. Erre Constantius félbeszakítva a keleti elképzeléseit, Illyricumba vonult, megegyezett Vetranióval, majd maga vonult Magnentius ellen. A pannoni Mursánál a római történelem egyik legtöbb áldozatot követelő ütközetében (351. szeptember 28.) legyőzte Magnentius seregeit, de az *usurpatortól* véglegesen csak 353-ban sikerült megszabadulnia.

¹⁰ NEGRI 1901. 203.; BOWERSOCK 1977. 19., 44., 111–119., 125.; PRATO–MICALELLA 1979. 125.

először titokban – a régi műveltséghez és filozófiához kezdett vonzódni kiváló és művelt mestereinek köszönhetően. Iulianus gyermek- és ifjúkora rendkívül viszon-
tagságos volt: szüleinek korai elvesztése, illetve a folyamatos költözködések köze-
pette és a létbizonytalanságban befelé fordulóvá vált, és a művelődés jelentette az
egyetlen támpontot és a menekülést a kegyetlen valóságból. A környezetében élő
keresztény eunuchok képmutatása, a szintén magát kereszténynek valló Const-
tantiusszal való rossz viszonya, illetve az új hit rákényszerítése haragot és ellenál-
lást váltott ki az ifjúból a keresztény vallással szemben. De a nyílt szembefordulás-
ra ekkor még nem volt lehetősége.¹¹

Caesarsága¹²

Iulianus sokáig maga sem számított arra, hogy közügyekkel fog foglalkozni.
Azonban a 354-es év komoly fordulatot hozott a későbbi császár életében. Miután
Constantius a hibát hibára halmozó és a zsarnokoskodó Gallust megölette, vala-
mint már Magnentius sem veszélyeztette nyugaton a hatalmát, második feleségé-
nek, Eusébiának a hathatós közbenjárására Mediolanumba hívatta, és maga mellé
Caesarnak nevezte ki 355. november 6-án. A törekeny és átmeneti békességet a
Caesar és az Augustus között egy házassággal erősítették meg: Constantius hozzá-
adta Iulianushoz a lányát, Helenát, ez azonban csupán érdekházasság volt.¹³

Constantius Galliába küldte az ifjú Caesart, hogy megfékezze a tartományra tö-
rő germán néptömegeket. 356 januárjában ketten viselték a *consulatust* is. Iulianus
igen korán bebizonyította katonai rátermettségét¹⁴: ugyanebben az évben (június
24-én) sikeresen nyomult előre az ellenséges germán területeken. Felszabadította a
körbezárt Augustudunumot, sikerrel nyomult előre Autosiodorum (a későbbi
Auxerre) és Tricasae (a későbbi Troyes) felé, bevette Brigomagumot (Remagen) és
Confluentest (Coblenz), az év vége felé pedig eljutott Colonia Agrippinába is
(Köln). Constantius bízni kezdett az alig 25 éves Iulianusban, így 357-ben újra vele

¹¹ A modern szakirodalom a császár vallási meggyőződését, illetve annak kialakulása okait
viszonylag sokat firtatta, jelen bevezető keretei között nincs lehetőség mindezek részletes
ismertetésére. A kérdéskör behatóbb tanulmányozására l. pl. ATHANASSIADI-FOWDEN 1981.;
BOWERSOCK 1978. 12–20., valamint SMITH 1995.

¹² BOWERSOCK 1978. 33–54.; CAH 13. 49–60.

¹³ Az érdekházasság mivoltát megerősíti a kortársak tanúsága, ugyanis Iulianus megvetette a
testiséget és a szexuális gyöngédséget. l. Lib. Or. 18.179. Olyannyira kizárta az érzékiséget
az életéből, hogy még arra is odafigyelt, nehogy véletlenül felmerüljön a gyanúja vagy a
látszata a szerelmi vágynak még a hozzá legközelebb állók körében sem. l. Amm. Marc.
25.4.3. BOWERSOCK (1978) szerint mindezekből az is kiolvasható, ha lett volna bármilyen
botrányos kalandja a császárnak, arról az őt bíráló ellenfelei gáncsokoskodva minden bizony-
nyal megemlékeztek volna (14–15).

¹⁴ Vö. Lib. Or. 18.42.

viselte a *consulatust*. Ebben az évben Constantius is sikerrel viselt hadat a svévek és a kvádok ellen, de a legfényesebb győzelmet az ifjú Caesar aratta Argentoratum (a mai Strasbourg) mellett Chnodomar germán király serege felett, majd a menekülőket a Majnán túl is üldözte az alemannok szállásterületéig, majd a téli szállását Lutetiában (a mai Párizs területén) foglalta el. A csatát követően az eddig is hűséges csapatai még jobban megszerették, a győzelemhez kapcsolódott az első imperatori *acclamatio*ja is: katonái a győzelmi mámorban *Augustusszá* kiáltották ki, azonban Iulianus – a politikai erőviszonyok ismeretében bölcsen – visszautasította a címet.¹⁵ A sikeres hadvezér a tél elmúltával sem vett vissza a támadóhadjárat hevesességéből: 358-ban ismét sikeresen lépett fel a frankok ellen, majd átkelt a Rajnán és vereséget mért az alemannokra. Az esztendő azonban fordulatot hozott a birodalom hadi helyzetében: úgy tűnik, nyugaton sikerült helyreállítani a határvonalak védelmét, de keleten II. Sapor újperzsa uralkodó mozgósította seregeit a birodalom ellen, amelyek véget vetettek az átmeneti fegyverszünetnek, így Constantius a szarmaták legyőzése után kénytelen volt keletre indulni.

359-ben, míg Iulianus további sikereket ért el Galliában, illetve megerősítette a határ menti erősítéseket, addig Constantiustól elpártolt a hadiszerencse. II. Sapor behatolt a birodalomba és egy hosszú ostromot követően (október 7-én) bevette Amida erődjét, rést ütve ezzel a római határvédelmen. A 360-as év komoly vízváltónak bizonyult Iulianus és Constantius átmenetileg békés kapcsolatában, noha immár harmadízben lettek *consultársak*. Azok a szálak, amelyek összekötötték őket, felbomlottak, hiszen meghalt Constantius lánya, Helena, aki az ifjú Caesar feleségeként szavatolta jó viszonyukat, illetve az év második felében elhunyt Eusebia, Constantius második felesége, akinek nagy része volt abban, hogy férje az ifjú Iulianust bizalmába fogadja. Az Augustus keleten egyre szorultabb helyzetbe került: Sapor sorozatban vette be a kulcsfontosságú mezopotámiai erőddöket. A császár unokatestvérétől kért segítséget, azonban a *Caesarukhoz* hű katonák megtagadták Constantius kérését, hiszen nem állt szándékukban keletre vonulni. Majd ismét *Augustusszá* kiáltották ki seregei, de ezúttal már nem háritzotta el a Caesar a kinevezést, hiszen Constantius katonai ereje és tekintélye megtörni látszott. Iulianus kérte unokatestvérétől, hogy adja meg neki a *iunior Augustus* címet, azonban Constantius ezt megtagadta.¹⁶ Újabb polgárháborús helyzet fenyegetett: a császár keleten fegyverszünetet kötött Sappurral, majd a megmaradt csapatai mellé új egységeket toborzott, végül Iulianus ellen fordult. Az újonnan kikiáltott *Augustus* 361 januárjában Vindobonában (a mai Bécs környékén) töltötte a telet, majd Illyricumon át seregeivel unokabátyja ellen vonult. Az összecsapás azonban elmaradt: 361. november 3-án Constantius Mopsukrenasznál váratlanul elhunyt, seregei viszont nem kiáltottak ki új *imperator*t a helyére. Egyesek úgy tartják, hogy a halálos

¹⁵ Vö. Amm. Marc. 16.12.64.

¹⁶ Vö Amm. Mar. 20.4.18.; Lib. Or. 18.99.

ágán Iulianust jelölte ki utódául.¹⁷ Ekképpen Iulianus egyeduralmát már semmi sem veszélyeztette.

Egyedül a hatalom csúcsán. A „hitehagyott”¹⁸

361. december 11-én egyedüli *imperator*ként Konstantinápolyba érkezik, amit először a dinasztának megfelelően székvárosának jelölt ki. Továbbá, hogy kimutassa az *imperator*i hatalom folytonosságát és jogát az abszolút uralomra, még ha ez látszólag ellentétes is volt a pogány meggyőződésével, keresztény rítus szerint megadta Constantiusnak a végtisztességet, és a néhai I. Constantinus mellé temettette el.

Iulianus gyökeresen szakított elődei kormányzási módszereivel. Nem tett kísérletet arra, hogy helyreállítsa a diocletianusi *tetrarchiát*, példaképeinek, Hadrianusnak és Marcus Aureliusnak az uralkodóideálja szerint igyekezett kormányozni: filozófus császárként. Gyakran tartott magasröptű beszédeket, műveltségét és tudását állandóan fejlesztette. E cél elérése érdekében teljesen új tanácsadókkal vette körbe magát, akik szintén művelték a tudományokat és a filozófiát. Emellett pedig részint a korábbi évek rossz tapasztalataiból, részint pedig azért, mert a constantiusi kormányzati rendszer valóban hemzsegett a hatalmaskodó felszabadítottak és az udvari eunuchok, valamint egyes magas beosztású egyházi személyek korrupciós ügyeitől,¹⁹ az új császár egy rendeletével száműzte a közeletről az eunuchokat, és valamennyi korábbi korrupciós ügyet és politikai túlkapást kivizsgáltatott. Ennek következtében számos magas rangú beosztottat perbe fogott, többek között elődjének kincstartóját, az eunuch Eusébiost, akit ki is végeztetett. Iulianus nagy létszámban bocsátotta el a fölöslegessé vált, az adminisztrációban dolgozó – többségében korrump – hivatalnokokat és besúgókat. Hadrianus mintájára a tartományokban és a városokban lévő állami bürokrácián jelentősen lazított, lehetővé tette az egyes városi tanácsok létszámának növelését, az egyes városokban a közigazgatás kezében lévő földterületeket visszajuttatta a városok polgárainak. Ezek a rendelkezések nagyon korán a visszájára fordultak, ennek jó példája éppen Antiochia volt. Számos esetben kedvezett a városoknak az adóhátralékok elengedésével. Jelentősen visszafogta az állami fényűzést, emellett eltörölte a senatori rendet rendkívüli mértékben terhelő földadót, az *aurum oblativumot*.

Az új császárt már semmi sem akadályozta meg abban, hogy nyíltan felvállalja pogányságát. Szakállat növesztett, ami az antik filozófusok egyik attribútumának számított.²⁰ Iulianus politikai elképzelése szerint a birodalom akkor és csakis akkor

¹⁷ A problémához I. SZIDAT 1997. 63–70.

¹⁸ BOWERSOCK 1978. 55–93.; CAH 13. 60–67.

¹⁹ Vö. Amm. Marc. 22.4.; Lib. Or. 18.130.

²⁰ Iulianus a nyilvánosság előtt először 361-ben vállalta pogányságát, aminek külső megnyilvánulása volt, hogy szakállat növesztett. A császárok körében a szakállviselet az Anto-

képes fennmaradni, ha a hagyományos, ősi istenségek tisztelete nem vész el. Ennek fényében a keresztény hit széttzilálja és bomlasztja az államigazgatást. Nyílt vallási restaurációs politikába fogott. Ezért nyilvánosan áldozott a pogány isteneknek, majd törvényeiben a kereszténység háttérbe szorítása céljából rendelkezett a korábbi pogány szentélyek, templomok, kultuszhelyek helyreállításáról, elrendelte a papi testületek újbóli felállítását, az ősi ünnepek és áldozatok megtartását, az elkobzott javak és ingatlanok azonnali visszaszolgáltatását. Iulianus következetesen betartotta nagyapja milánói *edictumát* (313). Ennek megfelelően a hitbéli meggyőződésért senkit nem lehetett üldözni, így sem az ariánusok, sem a donatisták, sem pedig más eretnekek és szekták hívei nem hurcoltattak meg uralma alatt, ami jelentősen növelhette a keresztény közösségek megosztottságát. Vallási intézkedéseinek részét képezte a keresztény közösségek privilégiumainak a megvonása. Megszüntette a papság adómentességét, a *cursus publicus* (állami futár- és postaszolgálat) használati jogát, illetve a püspökök bíraskodási jogkörét. A kortársak és a keresztény utókor szemében megbotránkozást keltett a tanítókról és nevelőkről szóló 362. június 17-én kiadott rendelete (Cod. Theod. 13, 3, 5.). A rendelkezés kimondja, hogy egy nevelő először is erkölcsében mutasson jó példát, utána az ékesszólásban. A tömör megfogalmazás súlyos következményeket hordozott: ha egy tudományterület egy szerző vagy egy nevelő hitbéli meggyőződésébe ütközik, akkor úgy maradhat erkölcsileg hiteles, ha nem tanítja. Ennélfogva a keresztény szellemiségű nevelők nem taníthattak klasszikus irodalmat és nyelveket, csupán a Szentírást. Így nem jelentéktelen létszámú tanítványtól estek el a keresztény nevelők, mivel a két kultúrkör közötti közvetítő tudást nem adhatták át, természetesen a hitbéli meggyőződésükkkel együtt. A keresztény utókor mindezek fényében ragasztotta a császárra az Ἀποστάτης (apostatés) „hitehagyó” vagy Παραβίατης (parabatis) „hítségő” jelzőket.²¹

A császár azonban 362 májusában elhagyta a császárvárost, majd a syriai Antiochiába tette át a székhelyét.

Az Antiochiához kapcsolódó kudarc után a császár elérkezettnek látta az időt, hogy biztosítsa a keleti határokat is, amit elődeinek, Gallusnak és Constantiusnak nem sikerült megvalósítania. A hadjáratlalt kapcsolatban rendkívül sok a tisztázatlan kérdés, legvalószínűbb, hogy elődei sikertelen próbálkozásait kívánta sikerrel megkoronázni.²² Azonban a hadjárat előkészületeit nem kísérték jó előjelek. A

ninus- és a Severus-dinasztia idején volt divatos. I. Constantinus viszont szakított ezzel a szokással, az utána következő uralkodók már újra nyíratkoztak. A késő antikvitásban a szakáll arra utalt, hogy viselője klasszikus bölcsélettel foglalkozott. A Kr. u. 4. századra e viselet ritkaságszámba ment, különösen heves ellenérzést válthatott ki – főként a keresztények körében –, ha egy uralkodó tette ezt. Vö. GLEASON 1986. 118. 124. jegyz.

²¹ Legelőször Naziansosi (Szent) Gergely illetve a császárt a fentebbi jelzőkkel, I. 35.685 (Or. 5.).

²² Megerősíti ezt Lib. Or. 18.164.; Amm. Marc. 22.12.1.

keresztény katonákkal számos konfliktusa támadt, valamint a hozzá egyik legközelebb álló ember, Felix is meghalt, földrengés volt Konstantinápolyban, végül pedig a Sibylla-könyvek útmutatásai is inkább azt sugallták, hogy maradjon.²³ A császár hajthatatlan maradt barátai kérései és érvei ellenére is. Összesen mintegy 80-90 ezer főt sikerült mozgósítania, majd elindult a Beroea-sivatagon át Mezopotámia felé. Útja közben egyedül Armenia királyához, Arsakészhez tért be: szavát vette, hogy ha szükséges, segítséget nyújt. Egyes nézetek szerint őt kívánta megtenni a leigázott perzsa területek fölötti vazallus uralkodónak. Áprilisban a császár elérte az Euphratést, bevette Pirsabora erődjét, immár ellenséges területen járt, de komolyabb ellenállásba egyelőre nem ütközött. Megnyúltak az ellátási vonalak, a katonák zúgolódtak: a perzsák a felperzselt föld taktikáját választották, hogy minél beljebb csalják az ellenséget. A császár átkelt a Tigris folyón, majd elérte Ktésiphont, ahol a helyőrséget tudta csupán tizedelni, de a nem megfelelő ellátás és a felszerelés hiányában a város ostromára nem vállalkozhatott. Azonban a visszavonuló és elcsigázott ellenségnek már a nyomában voltak Sapur seregei: 363. június 26-án Iulianus kénytelen volt egy kisebb csatát vállalni Marangánál, ahol a csapatai élén lovagolva egy dárda eltalálta. Éjszaka filozófus barátainak a társaságában újra erősen vérezni kezdett, majd belehalt sebesülésébe.²⁴

Halálát számtalan kétséges momentum és legenda övezi.²⁵ Libanios például azt gyanította, hogy nem ellenséges dárda találta el, hanem egy keresztény római katonáé.²⁶ Bárhogyan is esett a dolog, az utolsó pogány császár halála jelentőséggel bíró korszakhatár: az ősi pogány vallás és a hagyományos antik világkép soha többé nem bírhatta az államhatalom támogatását. Holttestét a ciliciai Tarsosban helyezték örök nyugalomra.

²³ Vö. Amm. Marc. 23.1.5-7.

²⁴ BOWERSOCK 1978. 106–119.; CAH 13. 73–77.

²⁵ L. HAHN 1959. 253–265. A hagyomány szerint (legelsőként vö. Theodoret. HE. 3.25.) élete utolsó pillanatában az alábbi mondat hagyta el a császár ajkait: Νενίκηκάς με, Γαλιλαίε. – „Legyőztél engem, galileai!” E momentum azt sugallja, hogy Iulianus egész életében büntudatot érzett magában a keresztény hit megtagadása miatt, az ajtón kopogató halált ekképp Isten bosszújának tarthatta. A kortárs és a hitelesebbnek tűnő források, (valamint a modern kutatás is rációfol erre, vö. Amm. Marc. 25.3.6-20., bár a történetíró leírásában a császár utolsó megnyilvánulása („*advenit, o socii, nunc abeundi tempus e vita inpendio tempestivum* [...]”) sok párhuzamot mutat Socrátés utolsó szavaival, vö. Plat. 41 D – 42 A.

²⁶ Vö. Lib. Or. 18.274.

Antiochia a *Dioecesis Orientis* központja, amely a közel-keleti tartományokat magában foglaló nagyobb közigazgatási egység volt. A város az Orontes folyó partján fekszik, hegyvonulatokkal sűrűn határolt, az egyik legkiemelkedőbb magaslata a Kasios-hegy (1024 m). A város fekvése kereskedelmi szempontból is kiváló: könnyen megközelíthetők a Földközi-tenger partján fekvő nagyobb környékbeli kikötővárosok, például a ciliciai Alexandria és a syriai Seleucia, kelet felől pedig a sivatagon keresztül vezető karavánutak keresztezték egymást a városban. Ennek megfelelően a nagyváros igen nagy létszámú lakossággal rendelkezett, jelentőségét története során mindvégig megőrizte.²⁸ A korszakban jelentős katonai erők is állomásoztak itt, mivel az Újperzsa Birodalom ellenében a keleti területek határvédelmét is a városból szervezték meg és irányították. Iulianust megelőzően Gallus és Constantius is a város stratégiai jelentőségét kihasználva szervezett hadjáratot. Antiochiát kulturális szempontból sokszínűség jellemezte. Jelentős zsidó vallású közösségek éltek itt, de a hagyományos antik vallás hívei is szép számban jelen voltak, azonban a kereszténység is igen gyorsan gyökeret vert és terjedt városra, majd a Kr. u. 4. századra többségében az új vallás hívei határozták meg a város arculatát. Antiochia polgárai mindemellett igencsak kozmopolita szellemiségűek és élénk vérmérsékletűek voltak: a város egyfolytában a kocsiversenyektől és a színházi látványosságoktól, valamint a lakomáktól volt hangos. Ennek ellenére komoly gazdasági nehézségekkel is küszködött.

Ilyen körülmények között érkezett a császár a városba 362. július 18-án, miután márciusban elhagyta Konstantinápolyt. Antiochiát új székvárosának tette meg, választása nem volt indokolatlan, komoly politikai szándékai voltak a várossal. A legkézenfekvőbb magyarázatul szolgál, hogy elődeihez hasonlóan Iulianus is a városból kiindulva kívánt hadjáratot vezetni az Újperzsa Birodalom ellen. Roppant sereget – mintegy 65 ezer fős alakulatot – szervezett és állomásoztatott a városban. Annak ellenére, hogy a városra a megelőző századokban tapasztalható vallási arculat a Kr. u. 4. század közepére változófélben volt, választásának második lehetséges magyarázata lehet, hogy a vallási restaurációs politikájának jobban megfelelt egy nagy múltú, pogány kultuszhelyekben gazdag városban kormányozni, mint a nagypapa által alapított Konstantinápolyban, mely a korszak egyik meghatározó keresztény központjává vált. Harmadik indokként szokták említeni, hogy a vallási vonatkozásokon túl uralkodói tekintélyét kívánta növelni, illetve új arculatot kívánt teremteni magának, aminek a szimbólumául a város szolgált volna.²⁹ Ebben a tekintetben feltehetőleg számí-

²⁷ BOWERSOCK 1978. 96–105.; DOWNEY 1963. 161–177.; CAH 13. 67–72.

²⁸ DOWNEY 1963. 8–9.; BOWERSOCK 1978. 96.

²⁹ DOWNEY 1963. 163.; BOWERSOCK 1978. 95–96.

tott a város vagyonosabb zsidó közösségeire is, minthogy merész tervei között szerepelt a jeruzsálemi Salamon-templom helyreállítása is.

Iulianus érkezését megelőzően a város súlyos ellátási gondokkal küszködött, ami éhínségekhez vezetett. Constantius hadi előkészületei a perzsák, majd Mag-nentius ellen először élelmiszerhiányt okoztak, ami az árak rohamos emelkedését (inflációt) vonta maga után. Az itt állomásozó hadsereg és kereskedők között nem egy esetben történtek sűrlődások.³⁰ Miután Iulianus 361 végén császár lett, a város az új uralkodó köszöntésére követeket küldött, akik egyben tájékoztatták őt a város súlyos helyzetéről. A császár, noha a tervezett perzsaellenes hadjáratára nem nélkülözhetette a helyi adókat, elengedte az éves adóból a hátralékokat, valamint megnövelte a városi tanács létszámát kétszáz fövel,³¹ feltehetőleg azért, hogy a gazdagabb polgárok osztozzanak a közterheken. Szándékával ellentétben ez az intézkedés a visszajára fordul a későbbiekben.³²

Az évenként megrendezett Adonis-ünnepség második napján érkező császár már első kézből is értesülhetett az ellátással kapcsolatos problémákról. Noha az ünnepségen résztvevők meleg szavakkal fogadták, rögtön fennhangon panaszkodni kezdtek az élelmiszerhiányról. Az ezzel kapcsolatos gondokhoz hozzájárult az is, hogy 361–362 telén az aszály miatt a vetésben nagy károk keletkeztek,³³ mivel az éghajlati körülmények miatt novemberben és decemberben elvetett gabonának csapadékra lett volna szüksége, hogy a májusban és júniusban elegendő termést be lehessen takarítani. Mindemellett nem tudunk a városi tanács olyan intézkedéséről, amely a csökkenő gabonakészletek pótlásáról gondoskodott volna. Az infláció így még nagyobb méreteket öltött, ugyanakkor a császár tanúsága szerint a gabona kivételével minden más áru (nem az alapvető élelmezéshez szükséges cikkek) nagy mennyiségben volt elérhető a városi piacokon.³⁴ Iulianus a következő napokban ellátogatott a városi hippodromba, ahol a lakosság a következő szavakkal zúgolódott: „Minden rogyásig van áruval, de minden sokba kerül!”³⁵ A császár kötelességének érezte, hogy beavatkozzon, ezért összehívta másnap a vagyonos polgárokat,

³⁰ Vö. Lib. *Or.* 17.33.

³¹ Vö. Iul. *Misop.* 367 D.

³² A dörszölt tanácstagok soraikba nem olyan elemeket választottak, akik akár rangjukban, akár a császárhoz való lojalításban alkalmasak lettek volna a tisztségre, hanem a szegény néprétegek közül, akik megvesztegethetők voltak, így a vagyonos kereskedők további gabonáir-spekulációiban érdekeltté váltak. L. DOWNEY 1963. 168. Iulianus ezen intézkedése jócskán visszaütött és elmérgesítette a viszonyokat. Az intézkedését lehetővé tevő rendeletet visszavonta (I. C. Theod. 12.1.50.), majd 362. szeptember 18-án újat bocsátott ki, melyben egyfelől rögzítette a βουλή-tagság feltételeit (cenzus), másfelől munkájának szigorú felügyelete alatt el kellett fogadnia a császár által rá rótt kötelességeket. Vö. C. Theod. 12.1.53. L. még PRATO-MICALELLA 1979. 154.

³³ Vö. Iul. *Misop.* 369 AB; Amm. Marc. 22.13.4.; Lib. *Or.* 18.195.

³⁴ Vö. Iul. *Misop.* 350 BD.

³⁵ Vö. Uo. 368 B.

hogy szüntessék be a gabonaárakat magasan tartó spekulációkat és üzelmeket, valamint kérte őket, hogy ésszerű keretek között határozzák meg az árakat. A városi arisztokrácia előzetes ígérete ellenére nem tett eleget a császár kérésének.

Tekintettel arra, hogy a gabonahiány és a vagyonos kereskedők által fenntartott mesterséges infláció tovább súlyosbította a szegényebb lakosság helyzetét, a császár kénytelen volt erősebben fellépni. Valamennyi forgalomban lévő terméknek meghatározott árat szabott, természetesen mérsékelve azokat.³⁶ Átmenetileg kedvező intézkedésnek tűnt ez a lakosság részére, azonban ezzel a lépésével nagy viszályt robbantott ki a főként kereskedelemről élő városi arisztokrácia és önmaga között. Az előbbieket méltánytalannak tartották, hogy korlátozza a szabad piacokat és az áruforgalmat. Az ellátási gondok enyhítésére jelentős mennyiségű gabonát hozatott be a városba állami költségen, és igen kedvező áron árusította, mérőnként mintegy az aktuális piaci ellenérték egyötödét engedte el. A kereskedők azonban nem késlekedtek válasszal: a raktárakban megmaradt készleteiket tovább tartották bent, illetve a császár által teremtett kedvező feltételek mellett mind a városban, mind más területekről feltöltötték a készleteiket, de amíg a császári szállítmányok ereje kitartott, nem adtak túl rajtuk. Iulianus gyorssegélyei a nagy éhínség miatt rendre gyorsan elfogytak, ennek következtében ismét hiány lépett fel, így a spekuláló kereskedők a raktáron lévő gabonakészleteiket busás haszonnal értékesíthették ismét, természetesen a szegényebb lakosság kárára. A császár ezen intézkedései kudarcba fulladtak: tartósan nem sikerült megoldani a gabonaellátást, azonban az aránytalan haszonnal működő kereskedők miatt szenvedő lakosság is a császár ellen kezdett fordulni. A császár intézkedését még Ammianus is kifogásolta mondván, csak további éhínségeket okoz.³⁷ A nagy létszámú hadsereg is jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy a tartós élelmiszerhiány fennmaradjon. Továbbá az ellátással kapcsolatos problémát az sem oldotta meg, hogy a lakosság kérésére elrendelte, a város tulajdonában lévő mintegy háromezer parcellát, melyet kivontak a művelés alól, újra vessék be. Ez nem tűnt rossz elképzelésnek, de tartósan nem tudta megoldani a város ellátási gondjait. A császár megjegyzése árulkodik az elképzelés sikertelenségéről, melyet egy bírálattal juttat kifejezésre: a város olyannyira tobzódik és lusta, hogy csupán saját maga szórakoztatására (l. pl. versenylovak tenyésztésére) használja a földeket, nem pedig a közjó érdekében.³⁸ Véleményem szerint itt inkább arról van szó, hogy az aszályos időjárás miatt az előző évekhez hasonlóan nem sikerült a kiosztott földeken sem elegendő gabonát betakarítani, illetve az intézkedés végrehajtása az akadékoskodó városi tanács miatt válhatott nehézkessé, így látványos előrelépést nem is hozhatott. A probléma méreteihez képest nem

³⁶ Vö. Uo. 369 A.

³⁷ Vö. Amm Marc. 22.14.1-2.

³⁸ Vö. Iul. *Misop.* 370 D – 371 A.

sokat nyomott a latba, hogy a császár a városban való tartózkodása idején még egy ízben (20%-kal) csökkentette a helyi adókat.³⁹

A gazdasági krízisen túl az igazi ellenérzést a városból a császár merész valláspolitikája váltotta ki. Minthogy Iulianus a városban látta annak a lehetőségét, hogy mintát adjon a hagyományos vallásosság helyreállítására, frontális és radikális reformba kezdett, amit a város többségében keresztény lakossága aligha fogadott jó szívvel. Az ellátási nehézségek ellenére a császár nagy számban és számtalanszor áldozott pogány isteneinek, antiochiai tartózkodása alatt szinte valamennyi kultusz-helyet, templomot és szent ligetet meglátogatta. Az isteneknek bemutatott áldozatok számát még a kortárs pogány Ammianus is kifogásolta.⁴⁰ A város és a császár amúgy sem kiegyensúlyozott kapcsolatát tovább mérgeσήette, hogy Iulianus a korábban kiadott vallási restaurációs rendelete alapján,⁴¹ amely lehetővé tette – még akár a keresztény templomok és zarándokhelyek lerombolásával – az ősi szentélyek és kultuszok helyreállítását, szemet hunyt a városban és a környéken élő pogány lakosság túlkapásai felett, amelyek nem egy esetben vezettek sirrongsokhoz és komolyabb atrocitásokhoz. Megjegyzendő továbbá, hogy a császár eléggé arrogánsan viselkedett a keresztény lakossággal szemben, illetve nem volt hajlandó tudomásul venni, hogy a város többségében már az új hit szerint él.⁴² A botrány 362. október 22-én tetőzött, amikor rejtélyes és tisztázatlan körülmények között leégett a város külvárosában, Daphnéban helyreállított Apollón-szentély.⁴³ A gyanú természetesen a keresztényekre terelődött. Az akkori pogány *comes Orientis*, a császár nagybátyja és egyik legfőbb bizalmasa, Iulius Iulianus rágalomhadjáratot indított a keresztények ellen, sokakat letartóztatott és elítéltetett. Döntése révén az antiochiai keresztény Nagytemplomot bezárták, a gyülekezet vagyonát elkobozták.

A város és a császár kapcsolata tovább romlott. 363. január 1-jén a császár *consul*ságra lépett a korábbi galliai *praefectus praetorió*jával, Salustiusszal, aki szintén a legbizalmasabb emberei közé tartozott. Az újévi ünnepség keretében a lakosság nyíltan szidalmazni kezdte a császárt: gúnyversek és gyalázkodó röpiratok sokasága látott napvilágot. A *Misopogón* hangvételéből megállapítható, hogy az önértetes császárt eléggé mélyen érintették ezek a szidalmak, és nagyon megsértődött. A lakosság viselkedése nem volt alaptalan, hiszen a császár a perzsa hadjáratra készülődött, ami csak tetézte a szegény népesség terheit: az ellátási gondok kiújultak és tovább mélyültek. Nem egy esetben történtek a katonák részéről is túlkapások. Azonban a hadjáratral kapcsolatos derűlátása és ezzel párhuzamosan az ellátási nehézségei miatt a katonák körében is történtek botrányok. A császár elrendelte, hogy a csapatok jelvényeiről és fegyvereiről távolítsák el a keresztény

³⁹ Vö. Uo. 365 B.

⁴⁰ Vö. Amm. Marc. 22.12.6.

⁴¹ Vö. Uo. 22.5.4.

⁴² Vö. Iul. *Misop.* 357 A – 358 A.

⁴³ Vö. Uo. 361 BC.

szimbólumokat. Ezt két katona, Bonosus és Maximilianus megtagadta, mire Iulius Iulianus perbe fogta, majd lefejeztette őket.⁴⁴ A császári testőrgárdában is szervezkedni kezdett két tiszt, Romanus és Vincentius, őket száműzték.⁴⁵ Továbbá 363 januárjának végén zendülést készített elő két *praetorianus*, Iuventinus és Maximinus, ami során a szóbeszéd szerint a császár ellen még merényletet is terveztek. Iulianus maga vizsgálta ki az esetet, az érintetteket titokban kivégeztette.⁴⁶

A császár várakozásai ellenére antiochiai tartózkodása és tevékenysége kudarcra volt ítélve. Feltehetőleg az sem nyerte el a város tetszését, hogy a közügyek helyett 362–363 telén gyakran vonult vissza és dolgozott művein. Mindemellett a császár kevésbé nyitott jelleme, a látványosságoktól való tudatos távolmaradása, valamint a keresztény szellemiségű város felé tanúsított hideg közönye és szánalma további céltáblaként szolgált a gúnyolódóknak. Az a kevés társaság is fogyatkozóban volt, akik támogatták Iulianust és helyeselték városbéli intézkedéseit, hiszen januárban súlyos szenvedések után ismeretlen kórban elhunyt nagybátyja és jó barátja, Felix, akihez gazdasági kérdésekben fordulhatott bizalommal. A lakosság fokozódó sértegetésére elhatározta, hogy elhagyja a várost. Haragjában Antiochia élére Syria akkori kérlelhetetlen pogány kormányzóját nevezte ki, a héliopolisi Alexandrost, aki kegyetlenségéről és bosszúálló természetéről volt hírhedt.⁴⁷ A hír hatására a városbéliek megijedtek, majd a helyi születésű művelt pogány *rhétorral*, Libaniosszal az élen – aki jó barátságot ápolt Iulianusszal – a távozni készülő császár elé járultak, hogy bocsánatot kérjenek a város arcátlansága miatt, és meggyőzők őt, hogy maradjon.⁴⁸

A vérig sértett uralkodó azonban 363. március 5-én örökre elhagyta a várost, székhelyét pedig a ciliciai Tarsosba helyezte át, majd útnak indult Ktésiphón felé, ahonnan már nem tért vissza.

A Misopogónról (Or. XII.)

Az Antiochiában eltöltött utolsó hónapokban a császár igen komolyan foglalkozott az írással. Az utolsó nagyobb lélegzetű munkái ebben az időszakban keletkeztek. Ezek a művek a következők voltak: a töredékesen fennmaradt, keresztényeket támadó vitairata a „*A galileaiak ellen*” címmel hagyományozódott, a *Lakoma, avagy Kronos ünnepén* c. szatíra (Or. X.), illetve a *Hélioshoz* szóló himnusza (Or. XI.).

⁴⁴ Vö. Acta Sanctorum, Aug. 21.

⁴⁵ Vö. Amm. Marc. 22.12.3.

⁴⁶ Vö. Lib. Or. 15.43.

⁴⁷ Az új kormányzó valóban nem cáfolta rá a róla szóló hírekre: az állami adminisztrációt keményen kézben tartotta, a megfélemlített és sakkban tartott lakosság pedig soha nem látott pontossággal fizette be elmaradt adóhátralékait. L. Lib. Or. 15.74.

⁴⁸ Vö. Amm. Marc. 23.2.3–6.

Az utolsó nagy beszédét, a hírhedt *Misopogónt* (Szakállgyüölőt) (Or. XII.) a városiak szidalmazásaira és gúnyverseinek hatására kezdte írni a legnagyobb valószínűség szerint 363 februárjában.⁴⁹ A sértődött császár igen látványosan publikálta művét: távozása előtt jól olvasható formátumban kiszögelgette a királyi palota elefántmotívumokkal díszített *Tetrapylon*jára,⁵⁰ így minden olvasni tudó hozzáférhetett és megismerhette – még ha utólag is – a császár véleményét és tapasztalatait.

A modern szakirodalom különböző módon értelmezi a beszédet. WIEMER szerint a beszéd keletkezési körülményei és tartalma tisztán magyarázható abból a feszült helyzetből, amely a 362–363 fordulóján meglévő ellátási nehézségekből és éhínségből következik.⁵¹ Azonban véleményem szerint ezzel önmagában még nem indokolható a beszéd mondanivalója. GLEASON más megközelítést kínál: véleménye szerint ez a mű „*festive satire*”, azaz ünnepi szatíra.⁵² A beszéd apropóját az újévi ünnepek adták, eszerint Iulianus itt ragadta meg az alkalmat, hogy rendhagyó módon reagáljon az őt ért rágalmakra. A cikke azt sejteti, hogy a császár műve a szakirodalomban általánosan elfogadott nézethez képest (363. február) néhány hónappal korábban keletkezhetett. Ez a megközelítés a beszéd megírásának motivációját már társadalmi-kulturális alapra helyezi. A szerző értelmezése szerint a beszédet humorosan és könnyedén célszerű értelmezni, hiszen születésének körülményei nagyon hasonlítanak azokhoz a vitákhoz, amelyek nagyobb ünnepi társaságokban eshettek meg.

Véleményem szerint meggyőzőbb értelmezési lehetőséget kínál VAN HOOF – VAN NUFFELEN.⁵³ A szerzők felhívják a figyelmet az eddigi kutatás számára háttérben maradt szempontra: Iulianus – noha beszédének színlag önmarcangoló hangvétele van – a konfliktushelyzetet teljes egészében a város hibáira – elsősorban a romlott és zabolátlan erkölcsére – vezeti vissza. A császár ezáltal elhárítja és határozottan elutasítja, hogy bármiféle politikai felelőssége lenne a kialakult helyzetben. A szerzőpáros szerint a beszéd hangvételének megértéséhez közelebb visz, ha az írást egyrészt a császári hatalom és kormányzat eredményessége, másrészt a kormányzati kommunikáció és propaganda felől közelítjük meg. Így magyarázhatóvá válik az a beszédalkotó ellentmondás, hogy miért alkalmaz ilyen szenvedélyektől sem mentes hangvételt egy alapvetően filozófus attitűdöt követő uralkodó. Véleményük szerint a beszéd politikai fogás: leplezni kívánja saját kudarcát, aminek a legjobb eszköze, ha a város becsületében kárt tesz. Másként fogalmazva a beszéd sajátos politikai öngigazolás. A felsorolt – legfőbb – értelmezési lehetőségek közül ezzel értek egyet.

⁴⁹ PRATO–MICAELLA 1979. 101.

⁵⁰ Malalas, p. 328. 2–4.

⁵¹ WIEMER 1995. 189–245.

⁵² GLEASON 1986. 107.

⁵³ VAN HOOF – VAN NUFFELEN 2011. 183.

Az Or. XII. különleges helyet foglal el az életműben, amelyhez sajátos formai és tartalmi jegyek tartoznak. Hogy ezt érzékeltetni lehessen, érdemes áttekinteni nagy vonalakban Iulianus császár irodalmi hagyatékát.

A császár fennmaradt műveit három részre lehet osztani: az első csoportba tartoznak a beszédek, a másodikba a levelezése, a harmadikba az igen gyér mennyiségben és töredékesen fennmaradt költeményei. Legmaradandóbbat kétségkívül a tizenkét beszédével alkotta,⁵⁴ melyek rövid tartalmi foglalata a következő.

Or. I. *Constantius császárhoz*: Iulianus első nagyobb lélegzetű munkája, 356–357 fordulóján keletkezhetett Galliában. Feltehetőleg hálaadásként szánta *Caesar*rá való kinevezéséért unokabátyjának. A szöveg formai tekintetben teljesen eleget tesz a *panegyricus* (dicsőítő beszéd) követelményeinek. Iulianus II. Constantius származásáról, szülőföldjéről, viselt dolgairól szól a beszéd első felében, a befejezésben Constantiust igen hízelgően filozófus uralkodónak nevezi. A túlzó dicséret mögött irónia is sejthető.

Or. II. (III) *Eusebia császárnéhez*: A mű azon ritka antik beszédek közé tartozik, amelyben nőket magasztalnak. A mű feltehetőleg szintén 356–357 telén keletkezett Galliában. Constantius feleségének, Eusebia császárnénak mond köszönetet, amiért biztosította számára egy athéni tanulmányút lehetőségét. Iulianus hálaja kétségkívül őszinte. Beszédében nemcsak az asszony jelleme, példamutató házassága és műveltsége válik a magasztos dicséret tárgyává, hanem tágabb értelemben e mű a hagyományos antik filozófia és tudomány, valamint a pogány vallás és kultúra *enkómionja* (dicsérete).

Or. III. (II) *Constantius viselt dolgairól, avagy a császárságról*: A beszéd keletkezési ideje és körülményei vitatottak, azonban a műből szóra bírt történeti adalékok a 359-es évet teszik valószínűvé, és szintén a galliai helyszínt. Műfaja szintén *panegyricus*, azonban a beszéd gondolatmenete kettős: Iulianus az első szálon Constantius viselt dolgaiat magasztalja, a másodikon pedig az ideális uralkodóról és kormányzatról értekezik. A beszéd bővelkedik Homéros-, és Platón-reminiscenciákban, amelyek sokrétűbbé teszik a mű értelmezését. Ekképp az olvasható ki, hogy Constantius – noha a felszínen dicséretben részesül – nem szerez új érdemeket, illetve mintha a Iulianus által felvázolt eszményi kormányzati rendszertől távolabb kerülne.

⁵⁴ A beszédek között számon tartanak még egy vitairatot, amely *A galileaiak ellen* címet viselte. A három könyvből álló művet Kyrillos töredékeiből ismerjük. Feltehetőleg a mű a császár antiochiai tartózkodása idején született, melyben hevesen támadja a kereszténységet, de a részletes tartalma nehezen rekonstruálható.

Or. IV. (VIII) *Salustius távozására*: A beszéd az előzővel közel egy időben, 358–359 fordulóján keletkezhetett. Műfaja ún. *paramythétikos*, azaz Iulianus saját maga vigasztalására írott műve, mivel a galliai sikereiben közreműködő kulcsembert és barátját, Secundus Saturninus Salustius Constantius visszarendelte az udvarába, mivel a császár rossz szemmel nézte unokaöccse katonai sikereit. Iulianust mély fájdalommal töltötte el szeretett barátjának a távozása. Salustius emellett rendkívül művelt emberként jártas volt a filozófiában is. Iulianus beszédében értekezik az igazi és mély barátságról, számtalan történeti és irodalmi példát felhozva, majd ennek révén meg is vigasztalódik.

Or. V. *Az athéni néphez*: Az írás műfaja *epistula*, 360 tavaszán keletkezhetett. Iulianus immár ifjú *Augustusként* szembefordult Constantiusszal, a polgárháborús légkörben a nagyobb városok és jelentősebb régiók támogatásának elnyerése érdekében politikai prólamációként leveleket küldött. Ezek közül egyedül az athéninaknak szóla maradt fenn. Iulianus ebben Athén magasztalása után részletesen értekezik eddigi életútjáról, viselt dolgairól, céljairól, illetve Constantius vele szemben elkövetett jogtalanságairól és bűneiről. Hellasról és Athénról mint a kultúra, jog és igazságosság letéteményeseként emlékszik meg.

Or. VI. *A bölcs Themistiosnak*: Műfaja szintén *epistula*, mely valószínűleg Constantius halála (361. november 3.) után, de még Iulianus Konstantinápolyi beiktatása (361. december 11.) előtt keletkezett. A pogány Themistios Constantius egyik bizalmasa volt, emellett a Kr. u. 4. sz. neves rhétora és gondolkodója, már elég korán szoros kapcsolatban állt levelezés révén Iulianusszal, melynek ez az egyetlen darabja maradt fent. Themistios azzal fedte meg egy korábbi írásában a császárt, hogy nem készült fel kellőképpen a közéleti szereplésre, illetve az uralkodásról alkotott nézetei nem praktikusak. A császár apológiájában magvas bölceletekkel és reminiscenciákkal kellőképpen felszerelve hárítja el a kritikát, egyzersmind vázolva ezzel saját nézeteinek a helyességét.

Or. VII. *A kynikus Hérakleios ellen*: E támadó jellegű beszéd (invektíva) 362 márciusában keletkezett Konstantinápolyban. A beszéd apropója egy Hérakleios nevű kynikus bölcselő előadása volt a hatalom jellegéről és az uralkodás művészetéről, mely során megsértette Iulianust őrá célozgató, átfogalmazott mítoszokkal. A császár részt vett ezen és jónak látta az elhangzottaknak kerek bírálatát, határozott cáfolatát adni. A beszédben a császár kiválóan vázolja a hagyományos valláshoz való visszatérésének eszmei okait, értekezik a valódi mítoszlól, kultuszokról, neoplatonikus nézeteiről.

Or. VIII. (V) *Az istenek anyjához*: A beszéd szintén 362 márciusában keletkezett. Szerkezete több vonatkozásban is rokon a kilencedik beszéddel. Iulianus mint a birodalom *pontifex maximusa* kísérletet tesz e művében arra, hogy neoplatonikus

értelmezést adjon a *Magna Mater*hez, Kybeléhez kapcsolódó misztériumokhoz, mítoszokhoz és különböző hagyományokhoz.

Or. IX. (VI) *A műveletlen kynikusok ellen*: Sok tekintetben rokon a hetedik *oratio*-val, amelyet Iulianus 362 júniusában jegyzett le. A beszéd szintén egy előadásra adott válasz, ugyanis ezúttal egy udvarbéli kynikus Diogenésről tartott előadással vívta ki a császár nemtetszését. Ennek megfelelően cáfolatul a beszédében bemutatja az általa valódinak ítélt kynikus filozófia lényegét, másodsorban éles kritikával illeti az újkynikusokhoz igen közelálló keresztényeket is. A beszéd ennek megfelelően társadalomkritika is a kereszténység térhódítása miatt.

Or. X. *Lakoma, avagy Kronos ünnepén (császárok)*: A beszéd műfaja szatíra, amely egy képzeletbeli Kronos-ünnepen játszódik. 362 decemberében született Antiochiában. Apropója a minden évben megrendezett *Saturnalia* ünnepe lehetett (december 15–17.) A császár leghumorosabb hangvételű alkotása, számos fiktív elemet is tartalmaz. Erősen érzékelhető benne Platón azonos című *Symposion*jának, és Lukianosnak a hatása. E mesebeli lakomán Romulus valamennyi istent és ismert híres ókori uralkodót, valamint római császárt meghív az Olymposon tartandó ünnepre. Iulianus az eseményen szerepelteti többek között Iulius Caesart, Alexandrost, Octavianust, Marcus Aureliust és uralkodóházából Constantinust is. A beszéd tengelyében egy verseny áll, amelyet Hermés bonyolít le: meg kell győzniük az isteneket az egyes uralkodóknak elveik és uralkodásuk helyességéről. Valamennyi szereplő ábrázolása komikus, kivéve Marcus Aureliusé, ugyanis a császár filozófus uralkodóideálját az ő szerepeltetése testesíti meg, aki ennek fényében meg is nyeri a versenyt.

Or. XI. (IV) *Hélioshoz*: Szintén 362 decemberében keletkezett műről van szó, melyet a császár barátjának, Flavius Salustiusnak, Oriens *praefectus*ának címzett. Apropója a napisten ünnepe lehetett (december 25.). Ezt a himnikus elemekkel gazdagon áthatott beszédet a legyőzhetetlen napisten, *Sol Invictus* tiszteletére szerezte. Írása sok tekintetben rokonságot mutat a nyolcadik *oratio*-val. A beszédnek lényeges politikai vonatkozásai vannak: a neoplatonikus világnézettel összhangban Héliost a világmindenséget összetartó erőnek ábrázolja, az ő királysága a leghatalmasabb hatalom és mindennek fölötte áll. Egyfajta univerzális „egyistenhit” tükröződik a szövegből. Iulianus kimondatlanul is azonosítani kívánja uralkodását Hélioséval e valláspolitikai szempontból programszerű beszédében.

Az Or. XII. tartalmi foglalata és szerkezete

Elfogadható MÜLLER megállapítása, mely szerint a császár többi beszédének világos és áttekinthető szerkesztéséhez képest ebben a műben elég nehezen fedezhető fel az egységesség.⁵⁵ A szerkesztés első olvasásra valóban zavarosnak hat, de sajátos momentumok alapján mégis többféle szerkesztési elvet lehet megállapítani.

A beszéd egészen mély szakadék húzódik. Ennek a szakadéknak az egyik oldalán Iulianus császár áll, a másik oldalán pedig a város. Hogy ezt az óriási különbséget az olvasó meg tudja ragadni, meg kell ismernie mind a két felet. Először Iulianus önmagát mutatja be, a beszéd végén pedig az antiochiaiakat. A köztes rész lényegében az ütközőterület: ebben a szakaszban a császár ellen szóló vádak szerepelnek. Ahogyan halad az olvasó a beszéd vége felé, azt tapasztalja, hogy a látszólag önmarcangoló császár először megvédi jellemét, cáfolni igyekszik az őt ért vádakokat, majd megsemmisíti a gőgös várost a szó átvitt értelmében.

Véleményem szerint a beszéd során fontos szerepet játszanak az égtájak: Iulianus nyugatról érkezett a keleten fekvő Antiochiába. Mindezt erkölcsi tartalommal ruházza fel: a keleti és a nyugati birodalomrészek szemben állnak.⁵⁶ Az antiochiaiak szemében Gallia, ahonnan Iulianus érkezett, a faragatlan és vidékies kelták tanyája, de ők testesítik meg a mérsékelt gondolkodást és a követendő szokásokat, ezért a császár jelleme a Nyugattal azonosítható. Azonban Antiochia polgárai hiába élnek a külsőségek vonatkozásában városiasabb, ha tetszik: fejlettebb környezetben, a császár szemében erkölcsaik romlottsága nevetségessé és alávalóbbá teszi városukat. A romlott és tobzódó Antiochia a Kelettel azonosítható. Ebben az éles szembeállításban kifejeződik a császár kiábrándultsága és csalódottsága. Így a beszéd szerkesztése a következő: az erkölcs, jog és rend felől indulunk (Iulianus és a kelták), majd eljutunk az erkölcstelen, fennhéjázó és kicsapongó Antiochiába. Lényegében e momentum *antiklimax*-nak fogható fel. E gondolat másik nézőpontjában pedig eljutunk a „falusias” környezetből a városba. A gondolatot továbbfűzve pedig áttételesen eljutunk a vallási kérdésekhez is: míg a „nyugati” kelták tisztelik az isteneket, addig a fellazult erkölcsű „keleti” városban vagy megvetik őket, vagy a „galileaiak” hite szerint élnek, vagyis keresztények. Iulianus szemében a város mindkét vallásos gyakorlata elvetendő.

A pontos szerkezet megállapítását az teszi nehezzé, hogy az egyes tartalmi momentumok és megragadható tételek a beszéd szinte valamennyi pontján feltűnnek. Ilyen szimbolika például a császár szakálla, az ősi hitvilág tisztelete, a színházi látványosságok megvetése. Valamint az antiochiaiak vádjai mindvégig visszahangoznak. Így ahol kumulálódik egy probléma-, vagy egy fogalomkör, ott tüntet-

⁵⁵ MÜLLER 1998. 48.

⁵⁶ Vö. PRATO-MICALELLA 1979. 93.

tem fel a szerkezetben. A fentebb kínált megközelítési módok alapján hozzávetőleg az alábbi szerkezetre illeszthető a beszéd tartalma.⁵⁷

- I. Bevezetés (337 A – 338 B)
- II. A császár önjellemzése (~ „Nyugat”)
 1. Külleme (338 B – 339 C)
 2. Belső tulajdonságai (339 C – 340 C)
 3. A császár szerint követendő minta: Lutekia (340 D – 342 D)
- III. Az „ütközőterület”. A város főbb vádjainak és rágalmainak ismertetése (342 D – 347 A)
- IV. A város bemutatása (~ „Kelet”)
 1. A város alapításáról (347 A – 348 A)
 2. Az erkölcsök és szokások átörökítéséről (348 A – 349 B)
 3. Iulianus és a város tanult szokásairól és erkölcséről (349 C – 354 D)
 4. A város szabadosságáról, a bűnről és jogtalanságról általában (355 D – 357 A)
 5. A város istentelenségéről (357 A – 363 D)
 6. A városiak aljas rágalomhadjáratáról (364 A – 364 D)
 7. Közigazgatási és gazdasági természetű problémákról (365 A – 369 D)
- V. Befejezés
 1. A császár mentegetőzése (370 A – 371 A)
 2. Visszatérés az önvádhoz. Fohász az istenekhez (371 BC)

A beszéd stílusa és érveléstechnikája

A beszéd stílusával kapcsolatban érdemes megfontolni GLEASON egyik megjegyzését.⁵⁸ Noha a modern filológia különleges helyet biztosít a császár beszédének az antik rhétorikai munkák sorában, a kortársak körében mégis inkább a császár viselt dolgai, mintsem e beszéde keltett feltűnést. Ammianus, bár véleménye szerint a tartalom megfogalmazása kissé erőse sikeredett,⁵⁹ mégsem illeti kritikával a császárt, hogy esetleg ezzel jogtalanságot követett volna el. Libanios explicit módon nem is hivatkozik a császár beszédére, de burkoltan néhány tartalmi kifogással élt.⁶⁰ Zósimos szerint a beszéd elegáns és jól csengő, de többször nem firtatja a kérdést.⁶¹ Még a keresztény szellemiségű szerzők is elismerik a beszéd találó

⁵⁷ Vö. KOCSISNÉ 2006. 188–189.

⁵⁸ GLEASON 1986. 107.

⁵⁹ Vö. Amm. Marc. 22.14.2.

⁶⁰ Vö. Lib. *Or.* 18.195–198.

⁶¹ Zos. *Hist. Nov.* 3. 11.

mivoltát, de azt is megemlíti, hogy a városi embereknek ez hatalmas sértés volt.⁶² Úgy tűnik, a beszéd saját korában nem keltett nagy feltűnést.

Iulianus már művének a címével tüntetőleg sugallja világnézeti beállítottságát, hiszen e kettős címadással a platóni hagyományra utal, másfelől követi a Lukianos-dialógusok címeinek mintáját.⁶³ A cím interpretációja során látszólagos ellentmondás, feszültség érzékelhető: az első tagjában megfogalmazódik a szerző szándéka, hiszen a beszédében az antiochiaiak ellen emel szót, ugyanakkor a cím második tagja arra utal, hogy egyidejűleg önmagának is szemrehányást tesz. Szakálla szimbólum, amely egyszerre jelenti személyiségét és azt, amiben ez gyökerezik: a hagyományos műveltséget és a „régí” vallásosságot az „új”, feltörekvő kereszténységgel szemben. Az ellentmondás feloldása maga a beszéde, ugyanis a császár már a címében rögzíti módszerét: úgy állítja pellengérré az antiochiai polgárokat, hogy látszólag lejárhatja saját értékrendjét, de ezzel rámutat arra, hogy a város erkölce még az övénél is rosszabb.

A császár apológiájában többszintű és igen mélyen ható érveléstechnikával él. Ennek rövid és tömör foglalatja a következő: először mind a rang, mind az alapvető mentális-morális különbségek vázolásával elhatárolódik Antiochiától. Majd a második szinten részletezi és bővebben kifejti ezeket, nem fukarkodván a finoman megfogalmazott bírálatokkal, melyeket önostorozással palástol, amivel elveszi élüket. Iulianus módszere a dialektika: ellentétes fogalompárokot vezet be, általában azok első tagjával a várost jellemzi, a másodikkal pedig önmagát. A két állítás közötti különbséggel bírálja a várost, illetve igazolja mentalitásának, később intézkedéseinek helyességét.

A beszéd alapvető és meghatározó vonása az önmarcangoló attitűd, ami igen éles fegyver a császár kezében. Rendre először említi azokat a személyére vonatkozó rosszalló megjegyzéseket, amelyekkel az antiochiaiak illeték: pl. σκαϊότης (skaiotés) – „kétbalkezeség”, „ügyetlenség”, „ostobaság”, illetve ἀπανθρωπία (apanthrópia) – „embertelenség”, „emberkerülés”, „magának való természet”. Az önmarcangoló attitűddel felemlgetett sértésekben feltárja azokat a momentumokat, melyeket a város elvetendőnek tart, majd ezeket visszavezeti azokra a tanult képességeire, illetve jellemvonásaira, amelyekben gyökereznek. Ez pedig nem más, mint a böcs-filozófus uralkodóideálra való törekvés, ami nem engedi követni az antiochiaiak normáit. Így ezek a szidalmak éppen a császár dicséretére és dicsőségére válnak.⁶⁴ Az érvelések mélyszerkezetében az antik reminiscenciák (különösen Homéros, Platón és a komédiaszerzők) gazdag felhasználása mellett felfedezhető a korabeli keresztény apologétáknak (hitvédőknek) és mártiroknak az attitűdje is, akik szent ügyük helyességének tudatában vállalják a vitákat és elvisel-

⁶² Socr. HE. 3.17.; Soz. HE. 5.19.

⁶³ Vö. PRATO-MICALELLA 1979. 83.

⁶⁴ L. 354 D etc.

lik a rájuk zúdított gyalázkodó megjegyzéseket, ahogyan azt a Szentírás sugallta.⁶⁵ Ebből következően a császár iróniája finom, de annál szellemesebb: a korszakban éppen a keresztényekre leginkább jellemző magatartás alkalmazásával tart görbe tükröt a többségében keresztény város elé.

Az irónia és a szarkazmus árad ebből az írásból, ezért inkább elgondolkodtató, mintsem humoros szövegnek tekinthető. A császár a beszéd vége felé egyre nyíltabban ad hangot a véleményének, így műve szinte már – az aristotelési felosztás szerint – *epideiktikus* beszéddé, ezen belül is nyílt invektívává alakul.

⁶⁵ L. pl. *Mt.* 5,1-10.: „Boldogok, akik üldözést szenvednek az igazságért, mert ők a mennyek országa.” És *Péld.* 19,11.: „Az embernek értelme megfékezi a haragját; és dicsősége van neki elnézni a vétket vagy sértést.”